

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏNİN MORFOLOJİ -ÜSLUBİ VƏ SİNTAKTİK- ÜSLUBİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sevinc MÜTƏLLİMLİ*

Xülasə: Məqalədə ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan morfoloji- üslubi və eləcə də sintaktik-üslubi məsələləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı tərcümə zamanı meydana çıxan və mövcud olan fərqli cəhətləri nümunələr əsasında göstərilərək söz, cümlə və mətn səviyyəsində araşdırılmışdır. Məqalədə həm də İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində meydana çıxan cins mənsubluğu, söz sırasındakı fərqlilik, hal kateqoriyasındakı fərqliliklərə və cümlələrdəki söz sırasına dair problemlər araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Məqalədə araşdırılan məsələlərdən biri də dilin lüğət tərkibinin morfoloji yolla zənginləşməsi, dünya dillərinin prefikslər, suffikslər, infikslər kimi sözdüzəldici şəkilçilərin üç növündən bəhs edilmiş, müasir ingilis dilində mövcud olan prefikslərlə və sufikslərlə bağlı tədqiqat aparmış dilçilərin təzadlı fikirləri araşdırılmış və tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *morfologiya, sintaktik, üslubi, semantik, cümlə quruluşu*

The Morphological-Syntactic and Syntactic-Stylistic Issues In Translation From English Into Azerbaijani

Summary: The article deals with morphological-stylistic and syntactic-stylistic issues encountered during translation from English into Azerbaijani. In addition, the differences that arise and exist during translation are shown on the basis of examples and examined at the word, sentence and text levels. The article also investigates and analyzes the problems of gender, word order, case category and word order in sentences that arise during translation from English into Azerbaijani. One of the issues examined in the article is the morphological enrichment of the vocabulary of the language, the three types of word-forming suffixes such as prefixes, suffixes and infixes of the world's languages are discussed, and the contrasting opinions of linguists who have conducted research on the prefixes and suffixes existing in modern English are examined and studied.

Keywords: *morphology, syntactic, stylistic, semantic, sentence structure*

Giriş

Tərcümə xalqın mədəniyyət göstəricisidir. Bütün xalqlar bir-birinin mədəniyyətindən bəhrələnmişdir. Tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Tərcümə sənəti qədimdən mütərcimləri maraqlandırmış və onlar tərcümənin bu və ya digər məsələlərinə arası kəsilmədən toxunmuşlar. Çünki başqa elmlərdən fərqli olaraq, tərcüməçilik sahəsində həll edilməsi lazım olan problemlər çoxdur və onlardan biri də tərcümə zamanı qarşıya çıxan qrammatik çətinliklərdir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq işini asanlaşdırmaq üçün ingilis və azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı bəzi mühüm fərqləri bilmək və bunları tərcümə zamanı nəzərə almaq lazımdır.

1.İngilis və Azərbaycan Dil Quruluşunun Fərqli Xüsusiyyətləri

İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşuna görə müxtəlif dil qrupu ailələrinə mənsubdur; yəni ingilis dili analitik, azərbaycan dili isə aqqlutinatativ quruluşa malik olduğundan onların hər birinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər mövcuddur. Əgər analitik quruluşlu ingilis dilində əsas əlamət sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər,avazlanma(intonasiya) və s. ilə həyata keçməsi vasitəsilə mümkündürsə/. Bu halı digər quruluşlu dillərə aid edə bilmərik. Belə ki, aqqlutinatativ quruluşlu azərbaycan dilində sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr bir qayda olaraq, şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilir; həmin şəkilçilər sözlər kökünə və ya əsasına artırılır.

Azərbaycan dilində sözlərin sırası nisbətən sərbəstdir, yəni cümlədə onların yerinin dəyişməsi bir qayda olaraq cümlənin ümumi mənasını dəyişməsə də, müəyyən cümlə üzvünün vurğulanmasına gətirib çıxarır.

* Xarici Dil və Ədəbiyyat Kafedrasının Müəllimi, Bakı Avrasiya Universiteti, e-mail:S.E.Mutallimli@baau.edu.az

Məsələn: Dünən ovçu bir ayını öldürdü
Bir ayını ovçu dünən öldürdü
Ovçu bir ayını dünən öldürdü və s.

İngilis dində sözlərin sırası eyni tiplidir, yəni nəqli cümlələrdə sabitdir: birinci yerdə mübtəda, ikinci yerdə xəbər, sonra tamamlıq, daha sonra zərflər işlənir.

Məsələn : *The hunter killed a bear yesterday* cümləsindəki söz sırasını dəyişdikdə, yəni mübtədə ilə xəbərin yerini dəyişdikdə - *Dünən bir ovçu ayını öldürdü*- mənası alınacaqdır.

İngilis və Azərbaycan dilinin səs sistemi də müxtəlifdir. Hər bir dildə səslər müxtəlif olduğu kimi, ayrı-ayrı dillərdəki oxşar səslər də tam eyniyyət təşkil etmir. İngilis dilində səslər həm kəmiyyət həm də fizioloji və akustik cəhətdən Azərbaycan dilinin səs sistemindən köklü surətdə fərqlidir. Belə ki, ingilis dilində 26 hərf, 44 səs olduğu halda, Azərbaycan dilində 32 hərf və 32 səs vardır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində bir hərf və hərf birləşməsi müxtəlif vəziyyətdə bir neçə səsi ifadə etdiyi kimi, eyni bir səs də müxtəlif hərflərlə oluna bilər. İngilis dilində Azərbaycan dilinə xas olmayan sait uzun və qısa tələffüzü ilə əlaqədar bir sözün mexaniki olaraq başqa sözlə əvəzlənməsi baş verir.

Məsələn: [liv]-yaşamaq - [li:v] - tərkmək
[fil]-doldurmaq - [fi:l] - hiss etmək və s.

Tərcümədə adekvatlığa mane olan amillərdən biri də şəxs əvəzliyi və onun obyekt halının tərcümədə yaratdığı çətinliklərdir. İngilis dilində şəxs əvəzliliklərinin cəmiyi iki halı (adlıq və obyekt halı) vardır; ikinci şəxsin tək və cəmində həmin əvəzliliklərin adlıq və obyekt hallarında omonim sözlər, yəni formaca eyni olan sözlər, formaca eyni olan sözlər (you) işlənir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “you” əvəzliyi Azərbaycan dilinə adlıq hal təkdə **sən**, cəmdə **siz**, obyekt hal təkdə **səni**, **sənə**, cəmdə **sizi**, **sizə** şəklində olmaqla altı formada tərcümə edilir.

İngilis dili şəxs əvəzliliklərinin hər biri obyekt halında Azərbaycan dilindəki şəxs əvəzliyinin iki hal formasına, yəni yönük və təsirlik hal formasına uyğun gəlir; ingilis dili şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması Azərbaycan dilinə şəxs əvəzliliklərinin iki forması (yönük və təsirlik) ilə tərcümə edilir. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, dilimizdə olan şəxs əvəzliliklərinin iki hal forması (yönük və təsirlik) ingilis dilinə bir formada, yəni, şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması ilə tərcümə eilməlidir.

İngilis dili şəxs əvəzlilikləri üçüncü şəxs təkdə cinsə görə də fərqlənir: kişi cinsində “he” orta cinsdə isə “it” işlənir. Başqa sözlə desək, he- kişi cinsi bildirən isimləri, it – isə orta cinsi bildirən sözləri, yəni cəmsiz əşya bildirən isimləri bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində ikinci şəxs təkdə işlənən həmin əvəzliliklərin hamısı (he, she, it) Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq, üçüncü şəxs tək əvəzliyi olan o şəxs əvəzliyi ilə tərcümə edilir.

Məsələn : He is a teacher – O müəllimdir.

She is a doctor.- O həkimdir.

It is a table.- O stoldur.

Tərcümə zamanı meydana çıxan çətinliklərdən biri də cins mənsubiyyətidir. Oskar Uayldın “ Bülbül və qızılgül” əsərini tərcümə edərkən tərcüməçinin səyinə baxmayaraq, orijinalın gözəlliyi nisbətən zəifləyəcək, çünki, gözəl sevgini tərənnüm edən nightingale (bülbül) sözü ingilis dilindəki kişi cinsi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı meydana çıxan çətinliklərdən biri də cins mənsubiyyətidir.

Bundan əlavə Azərbaycan dilindəki isim 6 halı ilə ingilis dilindəki ismin 2 halı (common case, possessive case) arasında da böyük fərq vardır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində digər halları müxtəlif söz önləri vasitəsilə vermək mümkündür.

Nitq prosesində işlədilən cümlələr fikri ifadə etmə məqsədinə və quruluşuna görə müxtəlif olur. Hansı dildə mövcudluğu nəzərə alınmadan cümlələr aşağıdakı kimi təsnif edilir.1) ünsiyyətdəki məqsədinə görə və 2) malik olduğu quruluşa görə.

Ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümlələrin bölgüsünə aşağıdakı misallarla nəzər yetirilib.

Nəqli cümlə - Bakı is the capital of Azerbaijan. *Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır.*

Sual cümlələr- (a.ümumi suallar;b. xüsusi suallar)--- *Does she live in London?- O Londonda yaşayır? When do you go to work ? – Siz işə nə vaxt gedirsiniz?*

Əmr cümlələri – *Be careful! – Ehtiyatlı ol! Don't open the window!- Pəncərəni açma!*

Müasir azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində söz sırası xeyli sabitdir. Bəzən cümlədə sözlərin yerdəyişməsi onun semantikasını, həm də cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyasını dəyişir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində hər bir cümlənin (nəqli,sual, əmr və s.) özünəməxsus sintaktik quruluşu olur.

Aşağıdakı ingilis və azərbaycan dilində verilmiş bir cümlənin quruluşuna diqqət tetirək.

Məsələn: Azərbaycan- mübtəda+tamamlıq SOV

İngilis - mübtəda+ xəbər SVO

İngilis dilində tamamlıq adətən xəbərdən sonra işlədilir. Bəzən isə eyni cümlədə həm vasitəli. Həm də vasitəsiz tamamlıq mümkündür.

a) Vasitəsiz tamamlıq sözənsüz olduqda vasitəsiz tamamlıqdan işlənir.

Məsələn: *Tom handed me his watch -----Tom saatını mənə verdi*

b) Vasitəli tamamlıq sözönlü olduqda , vasitəsiz tamamlıqdan sonra işlənir.

Məsələn: *He gave a letter to Sara O, məktubu Saraya verdi*

Zaman zərfliyi adətən cümlənin sonunda işlənir . Məsələn: *She is working now-O indi işləyir.*

İngilis dilində sual cümlələri əsasən 2 yerə ayrılır:1) köməkçi fellə başlayanlar;

2) Sual sözləri ilə başlayanlar

Köməkçi fellə başlayan sual cümlələri (Interrogative Sentences with Auxiliary Verbs). Bu cür cümlələr çox sadə yolla – həmin cümlədəki köməkçi felin mübtədadan əvvəl yazılması ilə, yəni, köməkçi feli lap əvvəlində işlətməklə düzəlir. Məsələn: *She was watching Tv- Was she watching Tv?*

Göründüyü kimi sual cümlələri çox zaman bir yolla , köməkçi fellərin qarşıya çıxması ilə düzəlir.

İngilis dilində iki zaman forması (simple present və simple past) zamanlarında işlənən cümlələrdə

Köməkçi fel gizlidir, yəni cümlədə iştirak etmir.

Simple Present Tense: I like coffee.

She likes coffee.

Simple Past Tense: I wanted coffee.

She wanted coffee.

Simple Present Tense: İki köməkçi feli vardır:Do, Does.

Do you like coffee?

Simple Past tense -sadəcə bir köməkçi fellə işlədilir. *Did you like coffee? Did she want coffee?*

Sual cümlələrində cümlənin xəbəri iki vəziyyətdə dəyişikliyə məruz qalır.

1) Simple Present Tense- də cümlədəki fellər üçüncü şəxsin təkində “s” sonluğu qəbul edir , lakin sual cümləsinə çevrildikdə bu sonluq düşür.

2) Simle Past Tense - də nəqli cümlələrdə xəbər “ed” şəkilçisi artırılır(qaydalı fellər üçün), bu şəkilçi də sual cümlələrində düşür.

Ayırıcı sual tipində olan sual cümlələri iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə təsdiq və ya inkar şəklində olan nəqli cümlələrdən ibarət olur. İkinci hissə isə birinci hissədəki xəbərə uyğun köməkçi feldən və mübtədaya uyğun əvəzlilikdən ibarət qısa ümumi sual cümləsindən təşkil olunur. əgər birinci hissə təsdiq nəqli cümlədirsə, ikinci hissə qısa inkar sual cümləsi olur və yaxud əksinə.

Ayırıcı sualın ikinci hissəsi dilimizdə “deyilmi”, “elə deyilmi” kimi tərcümə edilir

Məsələn: She speaks English well, doesn't ? O, ingiliscə yaxşı danışır elə deyilmi!?

The weather was fine, wasn't it?

Hava yaxşı idi , elə deyilmi?

Seçmə sual iki və daha artıq əşya , əlamət, şəxs, keyfiyyət və s. arasında seçim aparır. Müqayisə olunan hissələr “or” (və ya , ya) bağlayıcısı ilə bağlanır.

Məsələn: Do you like coffee or tea? ---- Sən kofe , yoxsa çay xoşlayırsan?

Is your hobby to play football or read a book? ---- Sizin hobbiniz futbol oynamaqdıryoxsa kitab oxumaqdır?

İnkar sual:

You did not translate this letter?

Mübtəda köməkçi fel +not xəbər tamamlıq

Sual sözləri ilə başlayan sual cümlələri və ya xüsusi sual (Special Questions) adlanan sual cümlələri əvvəlcə təsdiqdə , və ya ikarda olan nəqli cümləyə ümumi sual verməklə düzəlir. Sonra isə sual vermək istədiyimiz cümlə üzvünü sual sözü ilə əvəzləyib köməkçi feldən əvvəl həmin sul sözünü işlətmək lazımdır.

Məsələn: Tom is listening to the radio now/

Tom indi radioya qulaq asır – cümləsini əvvəlcə köməkçi felli sual cümləsi şəklində işlədək.

Məsələn: Is Tom listening to the radio?

Tomun nə dinlədiyini soruşmaq istəyiriksə, “nə” sualına cavabı olan the radio sözünü çıxarıb, “nə”sualı olan “what” sözünü cümlənin lap əvvəlində yazırıq.

2. İngilis Dilinin Lüğət Tərkibi İnkişafı və Söz Yaradıcılığı Prosesləri

Dildə olan bütün sözlər həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Lüğət tərkibi isə hər bir dilin ən sürətli inkişaf edən hissəsidir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi inkişaf etmiş digər zəngin və qüdrətli dillər sayılmaqla yanaşı ən mürəkkəb, ən dərin elmi nəzəriyyələri ifadə etməyə qadir olurlar. Bu da həmin dillərin bu gün yük.sək səviyyədə inkişaf etməsindən irəli gəlir.

Bəs bu və ya digər dil necə inkişaf edir , zənginləşir və yüksək bir səviyyəyə çatır? Bu suala cavab vermək üçün ilk əvvəl dilin ictimai və tarixi bir hadisə olduğunu və həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlı olduğunu bilmək lazımdır. Hər hansı bir diin bu günki lüğət tərkibi həmin dildə danışan xalqın təşəkkül və inkişaf tarixi ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. Dil insanın hər cür iş fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədə olduğu üçün onun lüğət tərkibi daima dəyişmiş və həmişə də dəyişəcək. Belə ki, müəyyən ictimai faktorların təsiri ilə bir qrup söz dilin lüğət tərkibini tərk etmişdir , eni zamanda əmək fəaliyyəti ilə birlikdə yeni məvhum və anlayışlar əmələ gətirmiş, bunlar da söz və ifadələr vasitəsilə dildə təsbit olunmuşdur.

Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi hər bir dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Yəni dilin və onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qanun və qaydalar əmələ gətirmişdir.

Hər bir dilin söz yaradıcılığında yarananbu qyda -qanunlar tamamilə o dilin tarixi inkişaf yolları və qrammatikquruluşu əsasında yaranmış və zənginləşmişdir.

Bütün bu yuxarıda adı çəkilən hadisələrin inilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Lüğət tərkibi inkişaf etmiş zəngin və qüdrətli dillər arasında ingilis dilini qeyd etmək lap yerinə düşərdi.

Belə ki, ingilis dili ən mürəkkəb , ən yüksək fikirləri, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını əks etdirməyə , ən dərin elmi nəzəriyyələri ifadə etməyi qadir olan bir dildir. Bu isə. İngilis dilinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

İngilis dilinin özünün sğz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidlərin onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı üç prosesin nəticəsidir.

1. Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi

Söz yaradıcılığı prosesinə hər üç yol öz inkişaf tarixi etibarı ilə bir- birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında çox yüksək rol oynamışdır. Müasir dövrdə belə, istər leksik, istər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yeni leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesində üzvi bir əlaqənin olduğunu aydın müşahidə etmək olar.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində hər üç proses arasında bizi daha da çox maraqlandıran dilin lüğət tərkibinin morfoloji yolla zənginləşməsi prosesidir.

3. İngilis dilində sözün morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi. Sözlərin yaranmasında morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi çox məhsuldardır.

Sözlərin yaranmasında morfoloji prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada. Birinci növbədə köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məs. to like – to dislike, to approve- to disapprove, to arrange – to disarrange , to lead – to mislead. comfortable-uncomfortable, etc.

Öz tarixi etibarilə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil edir. Qədim dövrlərdə uzun zaman sadə sözlərdən mürəkkəb sözlərin düzəldilməsi prosesi mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə morfoloji proses meydana gəlmişdir və hal- hazırda ingilis dilində morfoloji yolla sözyaratma dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ən məhsuldar üsuldur.

İngilis dilində sözlərin morfoloji yolla yaranma prosesinin özünəməxsus çox zəngin istər semantik, istərsə də struktur xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. Ona görə də bu prosesi dürüst və aydın başa düşmək üçün onun ən abstrakt ünsürünü təşkil edən şəkilçilərin həm ümumi, həm ayrı- ayrı nitq hissələri üzrə, həm də xüsusən hər şəkilçinin özünə xas olan aləminin, ruhunu,məna və şəkil etibarilə qruplaşmalarını bilməkləzımdır.

Dünya dillərində söz düzəldici şəkilçilər əlavə olduqları yerə əsasən sözdüzəldici şəkilçilərin üç növü var:

Prefuks, infiks və sufikslər. Adından da bəlli olduğu kimi, prefikslər sözlərin əvvəlinə sufikslər sözlərin sonuna, infikslərisə sözlərin ortasına əlavə olunurlar. Lakin adı çəkilən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranmasında demək olar ki,istifadə böyük əhəmiyyətə malikdir və ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayırlar.

Elə ədəbiyyatda prefikslərlə bağlı bir sıra təriflər və fikirlər irəli sürülüb. Sözsüz ki, onların arsında ya yekdilliklə hamı tərəfindən qəbul olunan və ya mübahisələrə səbəb olan fikirlər də mövcuddur. Belə ki, H.Marçand prefiksə aşağıdakı tərifini verib: “ Prefikslər sərbəst morfemlərin əvvəlinə əlavə olunan bağlı morfemlərdir.”

Müasir ingilis dilində mövcud olan prefikslərlə bağlı tədqiqat aparmış, K.V.Piottux isə prefikslərə belə bir tərif vermişdir: “ Prefiks dedikdə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə

sözdüzəltmə prosesi zamanı ən son olaraq sərbəst söz kökünə əlavə olunan və əlavə olduğu sözün leksik mənasını dəyişən ön morfemlər başa düşülür”

Hər iki tərifdə, prefiks haqlı olaraq sərbəst şəkildə istifadə oluna bilməyən sərbəst söz köklərinə əlavə olunan morfem kimi verilir. Lakin K.V.Piottuxun tərifində diqqəti çəkən digər bir hal yanlış olaraq, prefikslərin sözlərə şəkildə vasitəsilə söz düzəltmənin ən son mərhələsində əlavə olunması fikridir. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Belə ki, buradan belə çıxır ki. əgər “dissemination” sözünü təhlil etsək dis- şəkilçisini prefiks adlandırmaq bilmərik. Çünki dis- şəkilçisi “sementa” sözünə - tion sufiksindən sonra deyil, əvvəl əlavə olunub. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, sufikslərlə prefikslər arasındakı fərq təkcə onların sözə artırıqları yerdə yox, həm də əlavə olunduqları sözdən başqa nitq hissəsi yaradıb, yarada bilməmək qabiliyyətindədir. Belə ki, sufikslər əlavə olunduqları nitq hissəsindən həm yeni, həm də tamam fərqli qrammatik kateqoriyaların daşıyıcısı olan bir nitq hissəsi yarada bilərlər.

Məsələn: *to eat* v.— *eatable.adj.*; *to sleep* v. — *sleepless. adj.* ; *to agree* v. --- *agreement. n*

Sözün kiçik ənalı elementlərə bölünmüş hissəsi morfem adlanır. İngilis dilində bütün sözləri morfemlərə bölmək olmur məsələn, qaydasız (irregular) fə və ismin eyni qaydada düzəlməyən cəm forması: *go-went-gone, am, is, are; foot-feet; man-men*; Azərbaycan dilində vəziyyət əksinədir. Məsələn: *bağ- bağa-bağından- garden* ö *his/her garden from*. Burada *his, her* – *onun from isə - dan* *dən* anlayışlarını ifadə edir. Bu misallarda müstəqil semantik məna (free, unbound) və qrammatik məna ifadə edən (bound) morfemlər var. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə etdikdə heç də həmişə bu müstəqil və asılı morfemlər məxəz və hədəf dillə üst-üstə düşmür. Bu da əsasən onunla əlaqəlidir ki, ingilis azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına daxildir. Birində qrammatik kateqoriyalar inkişaf edib, o birində yox. Buna görə də mütərcim həmişə kontekstdən asılı olaraq əvəzliliklə ismi əvəz etməli olur. Məsələn: *He gave his book to her*. Burada üç əvəzliyin hamısı (he, his, her) **o** və **onun** variantları ilə tərcümə oluna bilər. (*o onun kitabını ona verdi, o öz kitabını ona verdi*) **O, onun, öz** ancaq şəxs bildirirlər və əvəzlilik belə də aparıla bilər. *Cack gave his book to Cane* Quruluş etibarilə bir -birinə yaxın dillərdə morfoloji yaxınlıq o birilərindən daha çoxdur. Bununla belə, morfem baxımından Azərbaycan və ingilis dillərində üst – üstə düşən hallar da mövcuddur: *work-er -işçi, creator- yaradıcı, driv-er – sürücü, bear-er - daşıyıcı və s.*

4. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə söz,cümlə, mətn səviyyəsində tərcümə məsələləri.

Söz səviyyəsində tərcümə zamanı çox vaxt sözlər tərcüməvahidi kimi çıxış edir. Məsələn: *Cack came home* – *Ccek evə gəldi. His sister married to Cames- onun bacısı ceymsə ilə gedib*.

Bu və buna oxşar cümlələrdə uyğunluq söz səviyyəsində qurulur, sözlər söz vahidi kimi çıxış edir, ancaq ümumilikdə götürdükdə belə hallarda da tammorfemik yaxud fonemik uyğunluq tapmaq mümkün deyil. Selinlerin “The Catcher in the Rye” (Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan) romanında belə bir cümlə var:

Cane and her mother were a sort of snobbing him. Tehran Vəliyev onu *Ceyn və anası ona üstədən aşağı baxırdılar* kimi tərcümə etmişdir. Burada bu məxəz mətndəki söz hədəf mətnə söz birləşməsi ilə verilmişdir, tərcümə söz səviyyəsindədir, çünki hədəf dildə məxəz dildəki, sözə qarşılıq tapmaq istəyirik. burda bir birinə uyğun gələnlər müxtəlif (heterogeneous) dil səviyyələrinə, (biri söz, biri isə fraza səviyyəsində) aiddir.

Bir qayda olaraq tərcümə etdikdə cümlədəki sözlərin ancaq bir qismi hədəf mətnə öz əksini, ekvivalentini tapır, cümlənin qalan hissəsi isə daha yüksək səviyyədə, söz birləşməsi səviyyəsində tərcümə olunur. Ümumən belə cümlələr anlam və quruluşuna görə sadə olur. Məsələn:

-The first thing I did when I got off at bags right outside the booth so that I could watch them. (Selinger “The Catcher in the Rye”)

-Pensilvaniya vağzalında düşən kimi telefon butkasına qaşdım. Telefon heç olmasa bir nəfərlə çənə vurmaq həvəsinə düşmüşdüm. Çamadanlarımı bayırda elə yerə qoydum ki, içəridən girə bilim. (T.Vəliyev)

Bu misalda məxəz mətndəki sözlər heç də hamısı hədəf mətndəki sözlərlə üst-üstə düşmür. Buradakı artikllar. Sözü, hətta şəxs əvəzliyi tərcümədə öz əksini tapmamış, onların mənası digər vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq müəyyən mürəkkəb cümlələrin tərcümə edərkən müxtəlif qrammatik və leksik amillər söz səviyyəsində tərcümə etməyə imkan vermir və bu üsulla edilən tərcümədə məxəz və hədəf mətnlərdə sözlərin uyğunluğu minimuma enir.

Cümlə səviyyəsində tərcümə bir çox hallarda hətta sözbirləşməsi tərcümə vahidi kimi çıxış etmir, belə olduqda ekvivalentlik cümlə səviyyəsində qurulur. Bu zaman məxəz dildəki cümlə anlam etibarilə idioatik səciyyəli olur, yəni cümlənin anlamı onu təşkil edən sözlərin mənasından asılı deyil. Belələrinə atalar sözlərini nümunə göstərmək olar.

Don't trouble trouble until trouble troubles you. – Dəymə mənə, dəyməyim sənə;

Birds of fine feather flock together. - su axar, luxurunu tapar.

Göründüyü kimi, bu misallarda bütöv cümlələr tərcümə vahididir, məxəz və hədəf dillərdəki cümlələr anlam etibarı ilə bir- birinə uyğun söz və söz birləşməsi tapmaq mümkün deyil. Bu cür tərcümə yol hərəkəti qaydalarına, xəbərdarlıq bildirən sözlərə xasdır: *Slow men at work! – Sur'ti azalt ? t'mir i.l'ri gedir! və.s.*

Mətn səviyyəsində tərcümə- tərcümə praktikasında elə hallara da rast gəlinir ki, hətta cümlə də tərcümə vahidi olmur, bütöv bir mətn , yəni , müəyyən əlaqələrlə bir- birinə bağlanmış müstəqil cümlələr toplusu tərcümə vahidi kimi çıxış edir. Poeziyada bu adi haldır? ,wnki el' poetik janrlar vardır ki, onlar kiçik və yığcamdır. Bunlara sonet, rübai, bayatı, və s kimi janrları misal göstərmək olar. Məsələn:

Dün kaəi küzəmi daşlara çaldım

Sərxoşdum, bilmədim , əlimdən saldım,

Küzə dilə gəlib,dedi ki, mən də

Sənin kimi idim , bu günə qaldım

Sətri tərcüməsi:

Yesterday accidentally I dropped the jug on the stone

I was drunk, it slipped off my hand.

The jug broke the spell and said

I was also like you, therefore I am in the same state like you

Burada çox sayda referensial mənalı sözlər hədəf və məxəz mətnlərdə bir birinə uyğun gəlsələr də, sözlər üçün qarşılıq axtarmırıq və ən əsası mətnin doğurduğu təsirdir. Mətnə məzmun uyğunluğu ilə bərabər bədii- estetik uyğunluq da var. Mislardan bəlli olur ki, məxəz mətnə ən kiçik vahid olan fonemdən başlayan bütöv bir mətn də tərcümə vahidi ola bilər.

Məlumdur ki, mətnlər funksiyalarına görə üslublara bölünür və hər üslubun özünəməxsus cəhətləri var.

Ümumiyyətlə üslu tərcümə üçün əsas amillərdən biridir. Bir sıra alimlərin üslub haqqında fikirlərində də göstərilir ki, tərcüməçi müəllifin üslubunu saxlamalıdır, tərcüməçinin öz üslubu olmalıdır. Üslubi kateqoriyalar təxminən bütün dillərdə eyni mahiyyət daşısa da həmin kateqoriyalar konkret hallarda məxəz və hədəf mətnlərdə həmişə üst-üstə düşmür. Məsələn: kalambur (söz oyunu) həm ingilis, həm də azərbaycan dilində var.

Nəticə

Göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki , müasir ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə zamanı və ümumilikdə tərcümədə hər bir dlin xüsusiyyətləri və dil imkanları istər morfoloji , istər ləksik, istərsə də üslub baxımından nəzərə alınmalıdır.bununla yanaşı hər hansı bir dil hadisəsi bu və ya digər dildə mövcud deyildirsə, tərcüməçi bu işdə də ehtiyatlı olmalı, həmin dil hadisəsinin düzgün qarşılığını axtarıb tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Arif M. *Bədii tərcümə*, Bakı – elm , 1990

Arif M. *Bədii tərcümə seçilmiş əsərləri*, 3 cildə, 1-ci cild , Bakı -1967

Bayramov Q. *Tərcümə sənəti* , Bakı -2008.

Bayramov Q. Tərcümədə üslubiyyat, 1998

Həsənov S. “*İngiliscədən azərbaycancaya tərcümədə qarşıya çıxan bəzi qrammatik çətinliklər.*” Bakı -Mütərcim – 2009

«Семантико- прагматические аспекты текста и перевод» МГУИЯ Мориса Тереза, М. 1987 г.

Арнольд И.В. «*Стилистика современного английского языка*» изд. «Просвещение» М,1981 г.

Андре Лефевре «*Транслатион, Щисторй, Жултуре*» Лондон анд Нев Йорк,1992

Даниел Эиеле, “*Basi Josephs and Modals for Interpreter and Translator Trainee*” 1995.